

ANCORAR LA CRÍTICA SOCIAL

EL PROBLEMA DE LA FONAMENTACIÓ NORMATIVA DE L'ANÀLISI SOCIOLÒGICA DEL DISCURS I LA SEUA SUPERACIÓ AMB LA TEORIA DEL RECONeixEMENT

BENNO HERZOG

FRANCESC J. HERNÁNDEZ

*DEPARTAMENT DE SOCIOLOGIA I ANTROPOLOGIA SOCIAL
UNIVERSITAT DE VALÈNCIA*

Recepció: juny 2013; acceptació: juliol 2013

RESUMEN

L'ANÀLISI SOCIOLÒGICA DEL DISCURS S'ENFRONTA AL PROBLEMA DE LA FONAMENTACIÓ D'UN CRITERI NORMATIU, QUE LI PERMETA FER UNA CRÍTICA SOCIAL. COM QUE TOT DISCURS ESTÀ AFECTAT PER LES RELACIONS DE PODER, ÉS IMPOSSIBLE TROBAR UN ESPAI EXTRADISCURSIU DES DEL QUAL PODER ESTABLIR UN PRINCIPI NORMATIU, LA QUAL COSA ABOCA AL RELATIVISME. LA TEORIA DEL RECONeixEMENT HA FOCALITZAT L'ESTUDI DE LES EXIGÈNCIES DE RECONeixEMENT NO VERBALS E INTENTA SOLUCIONAR AIXÍ EL PROBLEMA D'UNA «IMMANÈNCIA TRASCENDENT», QUE ES PRESENTA REITERADAMENT EN EL DÉFICIT SOCIOLÒGIC DE LES SUCCESIVES GENERACIONS DE L'ESCOLA DE FRANKFURT. LA SEUA SOLUCIÓ POT PERMETRE A L'ANÀLISI SOCIOLÒGICA DEL DISCURS LA REVISIÓ DE LA SEUA POSICIÓ RESPECTE D'UN PRINCIPI NORMATIU QUE AFAVORESCA LA CRÍTICA, SI MÉS NO EN TERMES HIPOTÈTICS.

PALABRAS CLAVE:

ANÀLISI SOCIOLÒGICA DEL DISCURS, TEORIA DEL RECONeixEMENT, FOUCAULT, HONNETH

L'anàlisi dels discursos que s'ha establert en les últimes dècades com a camp multidisciplinari de les ciències socials i les humanitats es basa en bona part en una noció foucaultiana de discurs (Foucault 1999)¹ Com que en l'obra de Foucault es troben poques indicacions metodològiques, els

investigadors postfoucaultians han hagut de desenvolupar una explicitació i una adaptació de la metodologia implícit en l'obra de l'autor francès. En una primera etapa, aquesta tasca fou mampra sobretot per lingüistes (vegeu, de manera exemplar Fairclough 1995; van Dijk 1993; Wodak

¹ Tal vegada, l'excepció més destacada en l'àmbit espanyol seria l'anàlisi sociològica del sistema de discurs (Conde, 2009).

1996). En una segona etapa, que coincidiria amb l'última dècada, es pot observar un desenvolupament genuïnament sociològic de l'anàlisi del discurs (per a una visió general vegeu Bührmann et al. 2007). Amb això el centre d'atenció es desplaça del text o dels mers actes de parla, a la infraestructura material dels discursos, com ara pràctiques o institucions, acostant-se novament al plantejament original de Foucault.

Tant Foucault com la major part de les persones que realitzen avui en dia alguna forma d'anàlisi del discurs entenen la seua empresa com una forma de crítica. En oferir eines de reconstrucció del sentit social inadvertit pels actors socials, proporcionen aportacions per entendre la realitat social en general i els efectes poderosos dels discursos en particular. Ara bé, l'anàlisi del discurs en ell mateix, amb la seua noció de poder immanent en totes les relacions socials, no és capaç de donar una explicació normativa de la seua pròpia posició, ja que el mateix anàlisi al seu torn forma part de formacions discursives amb efectes de poder no desitjat. Això significa en la pràctica que els criteris de la crítica no es poden justificar i s'han d'elaborar fora de la pròpia teoria del discurs.

L'objectiu d'aquest article és oferir, amb la teoria del reconeixement, una justificació per a la fonamentació normativa de l'anàlisi del discurs. Mentre que amb l'anàlisi del discurs s'haurien d'anàlitzar de nou, en un retorn infinit, les premisses i els efectes de poder dels propis analistes, la teoria del reconeixement ofereix una idea d'ancoratge que pot aturar aquest procés. Anclaratge ací significa al principi la referència sempre provisional però afirmatiu a la societat existent. Tanmateix, com mostra Axel Honneth com exponent més destacat de la teoria del reconeixement, aquesta referència afirmativa serveix a la vegada per fonamentar una crítica que apunta més enllà de la realitat existent.

Mostrarem en primer lloc el desenvolupament de l'anàlisi del discurs posterior a Foucault, que s'adreça al darrers anys cap a la constitució d'una Anàlisi Sociològica del Discurs. En segon lloc, explicarem el problema de la fonamentació normativa de l'Anàlisi Sociològica del Discurs, que es basa en darrera instància en una noció de poder immanent.

Finalment mostrarem com la teoria de reconeixement entesa en la tradició de la Teoria Crítica pot servir per oferir una fundació normativa de l'Anàlisi Sociològica del Discurs.

1. L'ANÀLISI SOCIOLÒGICA DEL DISCURS DESPRÉS DE FOUCAULT

En l'obra de Foucault, la crítica és, per damunt de tot, una crítica al domini. Foucault inclou en les seues teories l'àmbit de la interacció social i dels conflictes mitjançant la seua teoria del discurs, en la qual, aquesta funció el domini és exercida pels «fragments discursius»: com a part d'una relació social i com a resultat d'una pràctica, juguen un paper central en el registre i el control de processos socials (cf. Foucault 1979, 1999). En aquesta concepció té cabuda una teoria del conflicte social. El mateix Foucault ho argumenta així poc després de publicar l'«Arqueologia del saber»:

Havia arribar el moment, doncs, de considerar aquests fets del discurs ja no simplement pel seu aspecte lingüístic sinó, en certa manera –i ací m'inspire en les recerques realitzades pels anglo-americans– com jocs (games), jocs estratègics d'acció i reacció, de pregunta i resposta, de dominació i retracció, i també de lluita. El discurs és aquest conjunt regular de fets lingüístics en determinat nivell, i polèmics i estratègics en un altre. Aquesta anàlisi del discurs com a joc estratègic i polèmic és, segons la meua manera de veure les coses, un segon tema de recerca (Foucault 2002:670s.).

L'anàlisi dels fragments discursius de Foucault ha segut incorporat en el camp de la sociologia per la moderna Anàlisi del Discurs. El desafiament bàsic consisteix a trobar un mètode que, d'una banda, pose l'accent en l'autonomia del discurs com a institució supraindividual, com objecte d'una «genealogia», però que, d'altra banda, es vincule, amb la llibertat dels subjectes de (re)produir discursos, és a dir, amb la seua «competència» (Keller 2005a).

En una primera etapa de l'Anàlisi del Discurs dominaren les posicions que subratllaren l'autonomia del subjecte. Per tant, es tractava d'investigar la realització de la seua competència. Les recer-

quess'orientaren a qüestions com ara: qui, perquè –val a dir, amb quins interessos– i com ha estat emprat el llenguatge. És per això que la primera recepció de les afirmacions foucaultianes en l'anàlisi del discurs fou feta més bé per lingüistes, com ara Fairclough (1995), van Dijk (1993) o Wodak (1996). Tanmateix, amb una mirada formada per les obres de Foucault per detectar els mecanismes de poder que privilegiaven determinades manifestacions lingüístiques, aquesta posició s'orientà ràpidament a l'anàlisi de les «ideologies» en tant que mecanismes de poder. Per això no ha de sorprendre que al si d'aquesta posició es desenvoluparen recerques sobre l'antisemitisme i el racisme en la política i els mitjans de comunicació. Dintre de les orientacions esmentades, quan es parla de pluralisme metodològic, es tracta més bé de l'ús de diferents mètodes dins de l'anàlisi de l'enfocament lingüístic (p. ex., sociolingüístic, segons la teoria de l'argumentació, etc.). En general, les recerques d'aquesta posició tracten d'acreditar l'efecte d'una ideologia, l'existència de la qual se suposaria des del principi (cf. Keller 2005b). Segons el judici crític de Keller d'aquesta posició, la producció de nous coneixements exigiria permetre, en relació a Foucault, «un moviment de recerca de les causes, que es difon en totes les direccions que siga possible, en lloc de concentrar-se en un nombre reduït de factors explicatius» (Keller 2007). L'enfocament lingüístic es refereix a les ciències socials en la mesura que estableix la connexió entre subjectes i expressions lingüístiques, que seria menys un assumpte de motivació o d'interés personals que de «sentit social» i, per tant, de formes de construcció, de manifestació i d'interpretació; altrament dit, l'origen de les expressions lingüístics rau en primera instància en una estructura supraindividual, que pot ser interpretada com a estructura del llenguatge o del saber, i que genera pràctiques, institucions, etc. Les investigacions de ciències socials inspirades en Foucault posen en primer pla complexos de saber/poder supraindividuals, en lloc d'usos lingüístics concrets. L'objectiu de l'anàlisi sociològica del discurs són les estructures socials (i no només lingüístiques) i les pràctiques, les institucions i els «estocs de coneixement» lligats a elles. Amb això, l'anàlisi del

llenguatge és únicament un camí (entre d'altres) per assolir aquest objectiu.

En els últims anys, l'anàlisi i la teoria del discurs han donat grans passos i s'han distanciat cada vegada més dels enfocaments merament lingüístics. Aquests nous enfocaments són, per exemple, l'Anàlisi del Discurs basada en la Sociologia del Coneixement (Keller 2005a) o en Anàlisi de Dispositius (Bühmann/Schneider 2007). La coincidència nuclear d'aquests diferents enfocaments és que parteixen de la «construcció discursiva de la realitat» (Keller et al. 2005). Aquesta expressió significa dues coses. En primer lloc i pèl que fa a l'objete de la recerca, vol dir que en les recerques de les persones que es dediquen a la investigació social no es consideren només idees, ideologies o identitats expressades lingüísticament, és a dir, aquelles categories clàssiques de la investigació del discurs, sinó també pràctiques no lingüístiques, la materialitat de les institucions, els sabers implícits i, fins i tot, els afectes (cf., entre altres, Renout 2012; Gutiérrez-Rodríguez 2007). En segon lloc i pel que fa al mètode, la construcció discursiva de la realitat vol dir que no només són analitzats empíricament textos, sinó que també poden ser considerats tot tipus de fenòmens no lingüístics com a objectes d'investigació autònoms. En aquest sentit, els nous enfocaments s'assemblen a les recerques originals de Foucault, que dirigia la seua mirada a tot tipus de pràctiques, institucions, configuracions espacials, etc., com ara, a les pràctiques penals o de vigilància a les institucions respectives o les configuració arquitectònica de les presons (Foucault 1976).

Tant en la recerca del discurs orientada lingüísticament, com en bona part de la orientada sociològicament, la major part de l'anàlisi es basa en el text. La relació amb els camps no-textuals es realitza en la major part dels casos mitjançant una «retroreferència» (Rückbezug), és a dir, no gràcies a una anàlisi autònoma d'aquests camps, sinó mitjançant referències a teories socials existents. Així, o bé el discurs se sintetitza com una praxi lingüística o bé són analitzades les referències lingüístiques a les pràctiques, però resulten escassament investigats de manera autònoma elements extratextu-

als, com ara pràctiques o realitats materials. A tall d'exemple, es pot veure el número extraordinari de la revista trilingüe «Forum Qualitative Social Research», precisament dedicat a la teoria del discurs de Foucault, les contribucions empíriques del qual es basen en entrevistes (Gutiérrez-Rodríguez 2007; Amigot-Leache 2007) o documents diversos (Haidar 2007; Bauriedl 2007).

2. EL PROBLEMA DE LA IMMANÈNCIA

Amb aquest assumpte està connectat el problema de la immanència com a dificultat metodològica i normativa. Podem entendre immanència ací com (el postulat de) el desenvolupament d'interpretacions que parteixen del material concret. No obstant això, aquesta exigència, que posseeix un estatus elevat, sovint no es realitza plenament en la pràctica concreta de recerca. La «retroreferència» no representa cap pràctica de la immanència, sinó que es refereix a aspectes fora de l'anàlisi del discurs basat en textos. La immanència no és només un problema metodològic, sinó també un problema de la perspectiva normativa de la crítica de la societat.

En moltes persones dedicades a l'anàlisi del discurs hi ha una profunda desconfiança front als mecanismes de poder existents, que apareixen com ineludibles, en la tradició de Foucault. En Foucault, el poder és «el nom que es dona a una situació complexa i estratègica en una societat en un moment determinat» (Foucault 1983: 114). A aquest concepte de poder que remet a Spinoza, Saar (2009) l'anomena «immanent». No hi ha res fora del poder, cap àmbit de llibertat, que pugui servir de defensa enfront dels intents d'assalt i domini. Per a Foucault, tampoc els discursos són espais lliures de poder, en què únicament compte la «força sense violència del millor argument» (Habermas 1971: 137). Els parlaments són més aviat espais d'allò que es pot dir i, amb això també, representen comprensions específiques de la realitat o, com diu Jürgen Link (1986), una institucionalització de maneres de parla socials. Foucault estableix que supòsits bàsics, com la veritat o la raó, són constel·lacions discursives que, entre altres, consisteixen també en

mecanismes d'exclusió generats en una situació històrica, específica (Foucault 1999).

Si el poder és immanent a totes les relacions socials i, a la vegada, es contraposen de manera sospitosa el poder existent i les relacions socials reals i, fins i tot, els valors i perspectives il·lustrats, en resulta un problema també per a la pròpia perspectiva normativa: no n'hauria d'haver cap perspectiva normativa? és possible argumentar sense cap perspectiva? no s'incorre d'aquesta manera en el perill d'ignorar la perspectiva normativa pròpia? En aquest punt correm el risc d'una regressió a l'infinit. Tot i que les persones que es dediquen a la investigació del discurs s'enfronten críticament a les idees burgeses d'emancipació, es troben freqüentment en la investigació del discurs ideals implícits de llibertat i autonomia, per exemple quan mostren les contingències dels discursos hegemònics, quan se suggereixen interpretacions alternatives o s'emfatitzen discursos sotmesos. Però encara que la perspectiva que s'obre d'aquesta manera pot crear més espais d'autonomia, es podria mostrar que la normativitat implícita no desapareix amb la crítica a la llibertat i la autonomia. Caldria suposar llavors que es tracta d'ideals específicament històrics, que, en tot cas, tindrien efectes de poder. Per tant, semblaria just, mitjançant una anàlisi de discurs de segon ordre, convertir en objecte d'anàlisi els valors i les normes de la investigació del discurs i posar la lupa en els mecanismes i efectes de poder de la pròpia investigació del discurs. I com que, per parlar per una vegada a l'estil de Foucault, la crítica «[és] el moviment en el qual el subjecte exerceix el dret de posar en qüestió la veritat en els seus efectes de poder i el poder en el seu discurs de veritat» (Foucault 1992: 15), llavors la crítica seria qüestionada una i altra vegada, en una regressió infinita, pels efectes de poder de la seua pròpia posició. En Foucault veritat, realitat o normativitat, es tornarien constel·lacions discursives i, aleshores, ja no podrien ser utilitzades com a ancoratge per a la fonamentació de la posició normativa pròpia. Mai s'arribaria així a una perspectiva segura i incontrovertible. Seria una cosa així com si la persona que investiga el discurs segués l'herba sota els peus i mai pogués arribar a un final mínimament satisfactori.

3. L'APORTACIÓ DE LA TEORIA DEL RECONeixEMENT

Pel que fa al problema del retorn a l'infinit en la fonamentació de la pròpia perspectiva, les aportacions de l'Escola de Frankfurt podrien resultar d'ajuda. En la tradició de Marx, la crítica es fonamentava en una «immanència transcendent» o una «trascendència intramundana». Per al autor d'«El capital», el treball acomplia una doble missió: d'una banda, el treball, en tant que producció de mercaderies, era el fil conductor de l'anàlisi d'el «moviment real» (immanència); d'altra banda, el treball, en tant que col·laboració de les persones, solidaritat de classe o transformació del món, prefigurava una societat emancipada (trascendència). Naturalment, després de l'experiència històrica d'Auschwitz, l'Escola de Frankfurt desconfiarà del treball, reduït a acció instrumental, com a fonament d'una immanència transcendent. Habermas creu trobar en la pretensió de validesa vinculada als processos comunicatius una nova instància que acompleix els requisits d'una immanència transcendent. El llenguatge és expressió del conflicte social, però al temps prefigura un enteniment possible. Honneth es distancia de la posició de Habermas, precisament per l'assumpció de l'anàlisi de Foucault, i intentarà trobar una instància immanent i transcendent en la reacció dels subjectes a les experiències de menyspreu socials.

L'actual director de l'Institut für Sozialforschung, la seu històrica de l'Escola de Frankfurt, ha elaborat durant dècades una posició pròpia, la Teoria del Reconeixement (Honneth 1992), que suposa un gir respecte de la Teoria de l'Acció Comunicativa de Habermas. Un element important en la formació d'aquesta teoria fou l'acceptació de les relacions entre poder i formacions discursives, tal com havien estat formulades per Foucault. És per això que Honneth es fa ressó del revifament de les idees foucaultianes i diu seguir «amb grandíssim interès aquesta onada de nova preocupació per Foucault» (Honneth 2009: 177). Honneth interpreta la possibilitat de desenvolupament i la dinàmica que Foucault introdueix en el seu model mitjançant les «pràctiques discursives», en el sentit

de sistemes autopoietics contraposats al reconeixement. Els discursos es converteixen, d'aquesta manera, en poders sistèmics, que soscaven la capacitat dels individus tant per a la lluita com també per al consens normatiu.

Això significa, tanmateix, que Honneth únicament ha utilitzat fins ara el potencial crític vinculat amb la idea del poder estructural (o sistèmic) dels discursos, però no es perceben en la seua obra les múltiples pràctiques de resistència que en l'obra de Foucault estan vinculades tant amb la idea de lluita i joc estratègic (vegeu supra), com amb la voluntat d'alliberament de la submissió. Mentre que Honneth, en la tradició de la Teoria Crítica, interpreta el poder com una cosa que està en el camí de la llibertat i el reconeixement i s'ha de protegir en última instància contra els assalts del menyspreu, el poder és en Foucault una situació estratègica, que és constitutiva per a totes les relacions socials. Com ja s'ha descrit, això podria indicar una distinció fonamental en el concepte de poder (Saar 2009). És a dir, Honneth està entenent el poder des d'un esquema dual, en el qual, el poder o domini és quelcom contraposat al reconeixement, tot just el mateix esquema dual que ja emprava Habermas en distingir sistema i món de vida.

Tot i que tres anys abans de la publicació de la seua dissertació doctoral, Honneth opinava que Foucault podria ajudar a entendre els mecanismes socials d'exclusió com el «robatori del llenguatge» o la «repressió institucionalitzada de les tradicions culturals» (Honneth, 1990), Honneth no interpreta el poder com (contra-)poder del subjecte. Deu anys després de la «Crítica del poder», (Honneth 1984), Honneth repeteix aquesta crítica a la conceptualització foucaultiana del poder del subjecte:

En aquest diagnòstic de l'època queda poc clar, certament, en quina mesura es tractaria de formes de pertorbacions socials en el cas dels processos descrits d'augment de poder; ja que, segons Foucault, cada forma de saber o coneixement ha de ser contemplada amb un vincle tan estret amb les respectives relacions de poder donades que per a ell ja no pot deduir-se la perspectiva transcendent des de la qual es puguin determinar els processos socials com desviacions d'un ideal (Honneth 2000, p. 64 s.).

Com hem mostrat en la crítica a Foucault, les perspectives normatives estarien sempre incrustades en estructures de poder. Aquesta crítica a les constel·lacions de poder immanents a tota normativitat no ha de suposar obligatòriament extreure la conclusió de Foucault. Per a la Teoria Crítica, aquesta immanència de la normativitat no representa cap «obstacle», sinó la «premissa» d'una pràctica ancorada empíricament en la societat, però que permetria una crítica que la superés. Per tant, l'enfocament de Foucault no ha de significar que no disposem de cap perspectiva normativa. Allò únicament voldria dir que la mateixa perspectiva normativa no tindria coneixement i es transformaria en un punt cec o que s'hauria de convertir en objecte de nova anàlisi, en una regressió infinita, la perspectiva normativa de l'anàlisi actual. Per contra, amb una anàlisi del discurs que partés de la teoria crítica, la normativitat, tant en el contingut de l'anàlisi com també en la seua (reflexiva) fonamentació (en el sentit de l'ancoratge), es converteix en el seu propi punt de partida. La immanència de la normativa no és, per tant, cap argument en contra d'aquesta posició, sinó una premissa per les transformacions socials. Amb això, la societat existent determina les possibilitats per a la transformació i les societats futures.

Per Honneth, les diferents formes no verbals de reconeixement o de menyspreu resulten constitutives per la pròpia perspectiva normativa. Així, a tall d'exemple, mostra com un gest d'estima o un mer contacte visual poden ser ja una expressió de reconeixement mutu (Honneth 2003b). Una investigació concebuda d'aquesta manera ha d'incloure espais extradiscursius dels discursos, però no únicament com a «retroreferència» («Rückbezug»), val a dir, com a mera al·lusió justificativa, com a apel·lació ad hoc en la investigació, sinó que han de ser incorporats en aquest àmbit com aspectes centrals de l'anàlisi. L'orientació sociològica del discurs significa, per això, no només analitzar textos, sinó també analitzar els pressupostos no discursius, pràctics i institucionals, de les possibilitats dels discursos, així com els mateixos efectes no discursius. Ací es pot utilitzar l'àmplia gamma de tècniques d'anàlisi de dades no textuals de les ciències socials interpretatives.

4. CONCLUSIONS

Com ha palesat el postmodernisme, la tradició foucaultiana té dificultats en establir un principi normatiu per a la seua crítica, ja que en definitiva redueix la crítica a una formació discursiva més que, com qualsevol saber, no se'n salva de l'entrellaçament amb el poder (vegeu supra sobre la immanència). De tota manera, en molts textos de Foucault, les diferents promeses normatives de la modernitat (p. ex., llibertat, autonomia) constitueixen un rerefons no explícit de l'argumentació. Tot i acceptant les crítiques de Foucault, seria possible encara una fonamentació hipotètica, del tipus «si... llavors...». Seguint Rosa (2009), podrien formular-ho així: si la llibertat i l'autonomia són els valors que cal exigir i defensar, llavors una societat concreta pot ser analitzada en els termes de si compleix la promesa, què conseqüències respecte dels efectes de poder té el compliment i quines formes alternatives de compliment existeixen. Aquest procediment fonamenta la pròpia perspectiva, certament no d'una manera normativa en termes absoluts, però sí d'una manera relativa, apel·lant al procés històric de formació d'aquestes exigències, ja siguin realment existents o ideals (el que coincideix amb la visió de les institucions socials com a formes de reconeixement consolidades, Honneth 2011).

En el text anterior hem vist el problema normatiu de l'Anàlisi del Discurs, heretat de la teoria immanent del poder de Foucault. Hem indicat que l'autor francès exposa una noció de discurs relacionat amb el joc estratègic i hem explicat que aquesta noció podria servir de base per a una reinterpretació en termes d'immanència transcendent, en la tradició de l'Escola de Frankfurt. Aquesta reinterpretació exigiria que la Teoria del Reconeixement advertira aquella noció de discurs estratègic, el desenvolupara en una sociologia del menyspreu, la qual cosa li serviria per superar la dualitat de sistema i món.

Proposem, per tant, superar la desconfiança entre l'Anàlisi del Discurs i la Teoria Crítica i continuar investigant el potencial que rau en una vinculació d'ambdós enfocaments. Fa més de trenta anys que Foucault va parlar d'una «posició de germanor respecte de l'Escola de Frankfurt» (Foucault

1992: 25), una posició que va caure en l'oblit en el trànsit dels anys vuitanta als noranta. No obstant això, gràcies als desenvolupaments paral·lels dels dos enfocaments, és l'hora de reconèixer aquesta base comuna, d'explicitar-la i fer-la profitosa d'una manera sistemàtica.

BIBLIOGRAFIA

- AMIGOT-LEACHE, P. (2007): «Más allá del discurso: Análisis genealógico de un proceso de transformación intersubjetiva de género», *Forum Qualitative Sozialforschung/Forum: Qualitative Social Research*, 8:2 [Disponible en: <<http://nbn-resolving.de/urn:nbn:de:0114-fqs070295>> (consulta: 30.01.2013)].
- BAURIEDL, S. (2007): «Räume lesen lernen: Methoden zur Raumanalyse in der Diskursforschung», *Forum Qualitative Sozialforschung/Forum: Qualitative Social Research*, 8:2 [Disponible en: <<http://nbn-resolving.de/urn:nbn:de:0114-fqs0702139>> (consulta: 30.01.2013)].
- BERNSTEIN, B. (1998), *Pedagogía, control simbólico e identidad*. Madrid, Ediciones Morata.
- BÜHRMANN, A. & SCHNEIDER, W. (2007): «More Than Just a Discursive Practice? Conceptual Principles and Methodological Aspects of Dispositif Analysis», *Forum Qualitative Sozialforschung/Forum: Qualitative Social Research*, 8:2 [disponible en: <<http://nbn-resolving.de/urn:nbn:de:0114-fqs0702281>> (consulta: 30.01.2013)].
- Bührmann, A.; DIAZ-BONE, R.; GUTIÉRREZ-RODRÍGUEZ, E.; SCHNEIDER, W.; KENDALL, G. & TIRADO, F. (2007). «De la teoría del discurso de Michel Foucault a la investigación empírica sobre el discurso», *Forum: Qualitative Social Research*, 8:2, Editorial, [disponible en: <<http://nbn-resolving.de/urn:nbn:de:0114-fqs0702E10>> (consulta: 30.01.2013)].
- CONDE, F. (2009), *El análisis sociológico del sistema de discursos*. Colección «Cuadernos Metodológicos» Vol 43, Madrid: CIS.
- FAIRCLOUGH, N. (1995): *Critical Discourse Analysis*. London, Longman.
- FOUCAULT, M. (1979). *La arqueología del saber*. México, Siglo XXI.
- FOUCAULT, M. (1983): *Der Wille zum Wissen* (Vol. 1). Frankfurt am Main, Suhrkamp.
- FOUCAULT, M. (1992): *Was ist Kritik?* Berlin, Merve.
- FOUCAULT, M. (1976), *Vigilar y castigar: Nacimiento de la prisión*. Madrid: Siglo XXI.
- FOUCAULT, M. (1999). *El orden del discurso*. Barcelona, Tusquets.
- FOUCAULT, M. (2002): *Die Wahrheit und die juristischen Formen*. Frankfurt am Main, Suhrkamp.
- GUTIÉRREZ-RODRÍGUEZ, E. (2007): «Reading Affect. On the Heterotopian Spaces of Care and Domestic Work in Private Households», *Forum Qualitative Sozialforschung/Forum: Qualitative Social Research*, 8:2 [Disponible en: <<http://nbn-resolving.de/urn:nbn:de:0114-fqs0702118>> (consulta: 30.01.2013)].
- HABERMAS, J. (1971): «Vorbereitende Bemerkungen zu einer Theorie der kommunikativen Kompetenz», en: Habermas, Jürgen & Luhmann, Niklas: *Theorie der Gesellschaft oder Sozialtechnologie. Was leistet die Systemtheorie?*. Frankfurt am Main, Suhrkamp, 101-141.
- HABERMAS, J. (1981): «Ein Interview mit der 'New Left Review'», en: Habermas, Jürgen: *Die neue Unübersichtlichkeit*. Kleine politische Schriften V. Frankfurt am Main, Suhrkamp, 167-202.
- Haidar, V. (2007): «El análisis de discursos que forman parte de un régimen de prácticas de gobierno: una aproximación desde la perspectiva de los estudios de la gubernamentalidad», *Forum Qualitative Sozialforschung/Forum: Qualitative Social Research*, 8:2 [Disponible en: <<http://nbn-resolving.de/urn:nbn:de:0114-fqs070287>> (consulta: 30.01.2013)].
- HONNETH, A. (1984), *Kritik der Macht*. Frankfurt am Main, Suhrkamp.
- HONNETH, A. (1990), *Moralbewußtsein und soziale Klassenherrschaft Die zerrissene Welt des Sozialen*. Frankfurt am Main, Suhrkamp.
- HONNETH, A. (1992): *Kampf um Anerkennung. Zur moralischen Grammatik sozialer Konflikte*. Frankfurt am Main, Suhrkamp.

- HONNETH, A. (2000), *Das Andere der Gerechtigkeit*. Frankfurt am Main, Suhrkamp.
- HONNETH, A. (2003a), *Unsichtbarkeit. Stationen einer Theorie der Intersubjektivität*. Frankfurt am Main, Suhrkamp.
- HONNETH, A. (2003b): «Unsichtbarkeit. Über die moralische Epistemologie von ‘Anerkennung’», en: Honneth 2003a:10-27.
- HONNETH, A. (2011), *Das Recht der Freiheit*. Frankfurt am Main, Suhrkamp.
- KELLER, R. (2005a): *Wissenssoziologische Diskursanalyse. Grundlegung eines Forschungsprogrammes*. Wiesbaden, Verlag für Sozialwissenschaften.
- KELLER, R. (2005b): «Analysing Discourse. An Approach From the Sociology of Knowledge», *Forum Qualitative Sozialforschung/Forum: Qualitative Social Research*, 6:3 [Disponible en: <<http://nbn-resolving.de/urn:nbn:de:0114-fqs0503327>> (consulta: 30.01.2013)].
- KELLER, R. (2007): «Diskurse und Dispositive analysieren. Die Wissenssoziologische Diskursanalyse als Beitrag zu einer wissenschaftlichen Profilierung der Diskursforschung», *Forum Qualitative Sozialforschung / Forum: Qualitative Social Research*, 8:2 [Disponible en: <<http://nbn-resolving.de/urn:nbn:de:0114-fqs0702198>> (consulta: 30.01.2013)].
- KELLER, R.; HIRSELAND, Andreas; SCHNEIDER, W. & VIEHÖVER, W. (ed.) (2005), *Die diskursive Konstruktion von Wirklichkeit: Zum Verhältnis von Wissenssoziologie und Diskursforschung*. Konstanz, UVK.
- LINK, J. (1986): «Noch einmal: Diskurs. Interdiskurs.Macht», *kultuRRevolution*, 11:4, 4-7.
- RENOU, G. (2012): *Wissen in Arbeit und in Bewegung? Wissenssoziologische Diskursanalyse aktueller Strategien von LebenskünstlerInnen in Kreativarbeit und zeitgenössischem Tanz*. Reihe
- ROSA, H. (2009), «Kapitalismus als Dynamisierungsspirale – Soziologie als Gesellschaftskritik», en: Dörre, K.; Lessenich, S.; Rosa, H. Soziologie, Kapitalismus, Kritik – Eine Debatte, Francfort/Meno: Suhrkamp, 87-125.
- SAAR, M. (2009): Macht und Kritik. En: Forst, Rainer; Hartmann, Martin; Jaeggi, Rahel & Saar, Martin (ed.), *Sozialphilosophie und Kritik*. Frankfurt am Main, Suhrkamp, 567-587.
- VAN DIJK, T. (1993): «Principles of critical discourse analysis», *Discourse & Society*, 4:249-283.
- WODAK, Ruth (1996): *Disorders of discourse*. London: Longman.